

Vists kyrkogård

Kulturhistorisk inventering
Ulricehamns kyrkliga samfällighet
Ulricehamns kommun
Karin Lundberg
Västarvet, Kulturmiljöenheten

Vists kyrkogård

Kulturhistorisk inventering

Ulricehamns kyrkliga samfällighet

Ulricehamns kommun

Västarvet, Kulturmiljöenheten

Författare Karin Lundberg

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foto taget av Karin Lundberg. Fotot visar Vist kyrkogård sedd från söder.

Tryck Bording AB, Borås 2013

Västarvet

Edsvägen 1B

46235 Vänersborg

tel. 0521-264150, fax 0521-275019

www.vastarvet.se

Förord

Denna kulturhistoriska inventering av gravvårdarna på Vist kyrkogård har utförts av Västarvet under år 2013 på uppdrag av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Rapporten innehåller rekommendationer för de kulturhistoriskt intressanta gravvårdarnas bevarande, vård och utveckling. Den är tänkt att användas av församlingen som ett underlag inför underhålls- och förändringsarbeten, och av länsstyrelsen och Västarvet vid handläggning av tillståndsärenden och remisser.

Vi vill tacka för ett trevligt samarbete och önska lycka till i det långsiktiga förvaltningsuppdraget.

Vist kyrkogård är ett värdefullt arv. Genom att underhålla den väl kan den bli en välvårdad gåva att överlämna till kommande släkten.

Lödöse, 23 augusti 2013

Karin Lundberg

Innehåll

Förord.....	3
Inledning.....	6
Innehåll.....	6
Metod och bedömning.....	6
Kyrkogården – ett levande kulturarv.....	6
Kyrkogårdarnas utveckling under tusen år.....	6
Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet.....	6
1700- och 1800-talen.....	7
1900- och 2000-talets kyrkogårdar.....	8
Lagstiftning.....	8
Generella krav.....	8
Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats.....	8
Riksantikvarieämbetets rekommendationer.....	9
Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar.....	9
Kyrkogårdens naturmiljö.....	10
Skötselråd.....	11
Bergarter.....	11
Allmänna åtgärder.....	11
Mekaniska skador.....	11
Rengöring.....	12
Biologisk påväxt.....	12
Kemiska skador.....	13
Graffiti och klotter.....	13
Symboler – ikonografi.....	14
Gravvårdarnas symboliska utformning.....	14
Djursymboler.....	14
Symboler från växtriket.....	15
Ljuset och elden som symboler.....	15
Föremål som symboler.....	15
Kristna symboler.....	15
Vist kyrkogård ur ett historiskt perspektiv.....	16
Vist socken.....	16
Översiktlig historik över kyrkan.....	17
Kyrkogårdens historia.....	18
Vist kyrkogård idag.....	20
Allmänt.....	20
Kyrkogårdens avgränsning och disposition.....	20
Vad gravvårdarna berättar om bygden.....	23
Kyrkogårdens historia och prägel i sammanfattning.....	25
Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling.....	25

Allmänt om urvalet.....	25
1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden.....	25
2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden	26
3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända	26
Kriterier för återanvändning.....	26
Riktlinjer för vård av murar och grindar.....	26
Käll- och litteraturförteckning.....	28
Tryckta källor	28
Otryckta källor	28
Bilagor	29

Inledning

Västarvet rekommenderar att denna inventering antas av kyrkonämnden i Ulricehamns kyrkliga samfällighet, då det är av största vikt att riktlinjerna efterlevs och följs upp.

Inventering och rapportskrivning har utförts av Karin Lundberg. Kapitlet om kyrkogårdens historia har författats av Carina Carlsson. Lisa Molander har skrivit om lagstiftning, skötselråd för gravvårdar och symboler.

Innehåll

Rapportens första del består av en historisk tillbakablick, därpå följer lagstiftning och skötselråd för gravvårdarna. Sedan kommer ett kapitel om Vist socken genom tiderna och en beskrivning av kyrkogården så som den ser ut idag och dess historia. Gravvårdarnas karaktärer beskrivs, därpå följer riktlinjer för gravvårdarnas skötsel samt en förteckning över samtliga utvalda gravvårdar.

Metod och bedömning

Arbetet har omfattat inventering i fält med genomgång av alla gravvårdar, sökning i arkiv och litteratur, samtal med kyrkogårdspersonal samt rapportskrivning. Inventeringen av gravvårdarna har varit selektiv, vilket innebär att endast de gravvårdar som bedöms besitta kulturhistoriska värden har dokumenterats och beskrivits. Med dokumentation åsyftas fotografering samt beskrivning av utseende och inskription, där texter varit läsbara. Samtliga fotografier är tagna av Karin Lundberg, där ingen annan anges.

Viss personhistorisk inventering av gravvårdarna har gjorts med hjälp av Vist hembygdsförening som har tillfört värdefulla kunskaper om de människorna som ligger begravda.

Kyrkogården – ett levande kulturarv

Kyrkogårdarna utgör levande kulturmiljöer som ständigt förändras. Gravvar byts ut under tidens gång och nya gravskick införs, växtligheten förnyas och nya gravkvarter tillkommer. Det är av stor vikt att de förändringarna som företas går varsamt till så att kyrkogårdens och församlingens historia sparas åt eftervärlden. Kyrkogårdarna anses utgöra en helt omistlig del i det svenska kulturarvet. De ingår i det stora kyrkliga kulturarv som Svenska kyrkan ansvarar för.

Alla begravningsplatser som tillkommit före år 1940 skyddas liksom kyrkorna av kulturminneslagens fjärde kapitel. De får inte ändras utan tillstånd av Länsstyrelsen. Mer om de lagar som gäller på begravningsplatsen finner du på sidan 13.

Kyrkogårdarnas utveckling under tusen år

Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet
Under brons- och järnåldern förekom såväl jordbegravningar som brandgravar. I samband med Sveriges kristnande avskaffades kremering som begravningsmetod, och det var sedan inte tillåtet förrän en bit in på 1900-talet. Enligt de romerskkatolska föreskrifterna skulle alla begravas i vigd jord på en för ändamålet avsedd yta, kyrkogården.

Man vet inte särskilt mycket om hur kyrkogårdarna såg ut i äldre tider. Förmodligen var de från kristnandet och under flera århundraden framåt oansenliga och mest liknande ängar med enstaka uppstickande gravmonument. För att skydda platsen hade man en mur runt om, till en början timrad i trä med tak av träspån och i senare tid kallmurad i sten. Att gravar kunde överbyggas med små hus av trä så kallade stupor är känt från avbildningar från 1600-talet.

Under tidig medeltid begravdes alla på kyrkogårdarna oavsett social tillhörighet. Med tiden uppstod bruket att gravlägga personer med hög rang inne i kyrkobyggnaderna och i slutet av medeltiden användes kyrkorna som begravningsplats för alla i samhällets översta skikt. Gustav Wasa påpekar i ett förmaningsbrev år 1554 att gravplatserna måste skötas bättre. Vid den här tiden fick ogräs växa fritt, de dödas ben kunde sticka upp ur marken om det ville sig riktigt illa och lösa djur betade bland gravmonumenten. Gravstenar och murar revs och återanvändes på annat sätt. Mycket talar för att brevet inte fick något större genomslag och att värden av kyrkogårdarna i de flesta fallen försumrades ända in på 1800-talet. Detta hänger samman med att det länge var själva kyrkorummets som innehöll de mest eftertraktade och påkostade gravplatsen. Gemene mans gravplats ute på kyrkogården ägnades ingen större omtanke.

1700- och 1800-talen

Under 1700-talet hördes allt fler protester mot begravning inne i kyrkorna. Stanken av ruttnande kroppar måste ha varit vedervärdig, och situationen uppfattades som ett sanitärt problem. År 1783 förbjöds bruket att gravlägga de döda inne i kyrkorummen. Eftersom kyrkogårdarna nu togs i bruk igen för alla oavsett socialt ursprung, väcktes så småningom intresset för kyrkogårdarnas utseende till liv. Detta sammanföll med att det så kallade parkidealet började spridas från kontinenten till svenska kyrkogårdar via slott och herrgårdar runt om i landet. Det innebar att trädgårdarna kring herresätena började förses med anlagda gångar och planterade lövträd i rader och alléer. Det var emellertid först under senare hälften av 1800-talet som parkidealet slog igenom helt och fullt på begravningsplatserna runt om i landet.

Parkmodet kom så småningom att förändra kyrkogårdarna fullständigt, från i princip trädlösa ängar med betande djur till väl planerade anläggningar med prydliga gångar, tydliga gravkvarter och lummiga trädrader längs vällagda stenmurar. Än idag präglas merparten av kyrkogårdarna av dessa parkideal, såväl på landsbygden som i staden. Det dröjde dock till slutet av 1800-talet och ibland till och med en bit in på 1900-talet innan det nya modet nådde landsbygden.

På 1700-talet och tidigare placerades gravarna alltid efter ett strikt socialt mönster som var etablerat sedan århundraden. Man använde företrädesvis områdena söder och öster om kyrkan. På landsbygden var kyrkogårdarna indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. På äldre kyrkogårdar kan man hitta svampformade så kallade gravskiltnadsstenar som markerade olika gårdars gravrättsinnehav på kyrkogården. Det mest eftertraktade var att ligga nära kyrkan. De som hade gott ställt kunde sätta upp en huggen sten eller en gravtumba men ofta nöjde man sig med att ett enkelt träkors eller att bara jordkullen utmärkte platsen. Alla kände ju på den tiden till platsen för det egna hemmanets gravar. Längst ut på kyrkogården och längs med muren fick de fattiga och egendomslösa sin sista vila. I norr begravde man brottslingar, och utanför den vigda jorden hamnade »självspillingarna« som tagit sina egna liv.

Indelningen i olika avdelningar för de olika hemmanen slutade att tillämpas successivt under 1700- och 1800-talen. Istället övergick man till att begrava de döda i rad på en ledig plats efterhand. Varv efter varv fylldes

på i kronologisk ordning allt eftersom folk dog, och stora gårds- och släktgravar fick flyttas när de stod i vägen.

Vid 1800-talets mitt blev det vanligt att den som hade råd kunde köpa sig en gravplats av församlingen, en familjegrav där make, maka, barn och efterlevande barn med fruar eller män skulle begravas. Detta speglar också samhällets ökande individualisering som skedde i samband med industrialiseringen. Avdelningarna för gårdar och byar luckrades alltså upp och gav istället plats för individuellt utformade gravvårdar. Kyrkogårdarna kom att delas in i ett område med köpta gravar och ett med gravar på rad för dem som inte kunde köpa sin grav. De gravar som inte var köpta kallades för linjegravar, frigravar eller gravar på allmänna linjen eller allmänna varvet. Dessa uttryck var vanliga långt in på 1900-talet. Linjegraven avskaffades i 1964 års gravrättslag.

År 1815 beslutades det att begravningar av hygieniska skäl inte längre fick ske inne i städer och byar och att nya begravningsplatser skulle läggas utanför stads- och bygränserna. Tidigare hade man bara begravt fattiga eller folk som dött i någon epidemi utanför städerna. De stora skillnaderna i sättet att begrava människor beroende på socialt ursprung uppmärksammades också. Det beslutades att alla skulle ha rätt till en egen grav och att ingen längre skulle behöva läggas i en allmän grav på någon fattigkyrkogård. Men för de högre skikten fortsatte det att vara viktigt att uttrycka sin rang också efter döden under lång tid därefter. Stenindustrin utvecklades i snabb takt under 1800-talets senare del och det gick att skaffa sig större och mer exklusiva gravvårdar av sten än tidigare. De påkostade gravanordningarna fick också de mest synliga placeringarna nära gångstråken eller huvudentrén.

Under 1700-talet utvecklades föreställningen att träd hade en renande effekt på marken och luften. År 1805 kom ett påbud om att begravningsplatserna skulle planteras med lövträd. Denna föreställning försvann successivt under 1800-talet, men träden hade kommit till kyrkogårdarna för att stanna. Det är i första hand de inhemska träarterna som alm, ask, lönn, lind och ek som planterats och som fortfarande dominerar dagens kyrkogårdar i form av trädrader och -kransar.

Under mitten och slutet av 1800-talet blev det också populärt att plantera träd solitärt på kyrkogårdarna, så kallade gravträd eller vårdträd. Till dessa användes ofta olika hängande arter, vilket ibland kallas sorgeträd och -buskar. De var ett uttryck för tidens romantiska anda då man gärna ville läsa in känslor i naturen.

Den gamla kyrkogården i Vist omringas numera av glesa rader med unga lönnar efter den tromb som år 2005 fällde cirka 100 träd på kyrkogården. foto Karin Lundberg.

1900- och 2000-talets kyrkogårdar

De kyrkogårdar vi ser idag har fått sin huvudsakliga form under det sena 1800-talet. Den ganska strama strukturen med murar, trädkrans, klippta häckar och raka prydliga gångar härrör från parkidealet, som beskrivits ovan. Till saken hör också att 1700- och 1800-talens stora befolkningstillväxt ledde till att det blev trångt på många kyrkogårdar. Kvartersuppdelningen utvecklades som ett resultat av detta, och det blev också praktiskt att anordna gångar mellan kvarteren. Tidigare hade det i regel endast funnits riktiga gångar från grindarna i muren till kyrkporten. Kvarteren skapades ofta med hjälp av klippta häckar. En särskild variant är den så kallade rygghäcken som sedan 1920-talet planterats för att skapa arkitektoniska avgränsningar mellan gravarna.

Industrialismens massproduktion av gravstenar samt gjutna kors och staket bidrar också stort till karaktären på dagens kyrkogårdar. Utbudet av gravvårdar att välja mellan växte snabbt under 1800-talets sista decennier och det var inte längre lika dyrt att resa en sten. Samtidigt var det vanligt bland de breda folklagren ända till andra världskriget med enkla vårdar som endast markerades av ett träkors eller en så kallad gravkulle beväxt med vintergröna.

Under 1900-talet infördes bestämmelser för gravvårdarnas utseende, vilket resulterade i allt mer enhetliga gravkvarter utan utrymme för större variation. I slutet av 1900-talet har många kyrkogårdar försetts med ask- och urnlundar i takt med att allt fler människor kremaras efter sin död. Vidare har alla kyrkogårdar påverkats mer eller mindre av kyrkogårdsskötselns rationalisering. Gravramar i sten och infattningshäckar har ofta tagits bort för att göra gräsklippningen enklare och grusade

gångar har ersatts av gräsmattor eller mer lättskötta gångar av asfalt eller stenplattor. Under 1900-talets sista årtionden och 2000-talets första decennium har gravstenarna blivit allt mer personligt präglade.

Gravstenarna på den nya kyrkogården från 1990- och 2000-talet är låga och på tidstypiskt vis ofta asymmetriska. Foto Karin Lundberg.

Lagstiftning

Generella krav

När det gäller vissa kategorier av den kyrkliga egendomen ställer staten speciella krav i fråga om förvaltning. I kulturmiljölagens 4 kapitel (se nedan) finns särskilda bestämmelser om skydd för kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Skyddet för dessa sk kyrkliga kulturminnen är oberoende av någon myndighets beslut (KML 4 kap. 1 §). De särskilda skyddsbestämmelserna har sina rötter långt tillbaka i tiden och skall ses mot bakgrund av Svenska kyrkans ställning i det svenska samhället genom århundraden.

De generella skyddsbestämmelserna i 4 kap. KML innebär i korthet att kyrkobyggnader och begravningsplatser byggda eller anlagda före 1940 omfattas av tillståndsplikt, det vill säga de får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen (KML 4 kap. 3 och 13 §§). Förvaltningen skall präglas av respekt för egendomens och miljöernas särskilda karaktär och antikvariska krav måste beaktas. Tillstånd krävs också för att avyttra, avföra, reparera, ändra eller flytta föremål upptagna i inventarieförteckningen.

Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats

I och med relationsändringen mellan staten och kyrkan, från och med 1 januari år 2000, har pastoraten och

kyrkogårdsförvaltningarna själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar, men även ansvar för att förteckningar över inventarier av kulturhistoriskt värde upprättas samt att inventarierna förvaras och vårdas väl. Kyrkogårdsförvaltningen måste vid en väsentlig ändring av begravningsplats, utöver ansökan hos länsstyrelsen, söka bygglov hos den kommunala byggnadsnämnden enligt Plan- och bygglagen för de ärenden som faller utanför den statliga tillsynen enligt KML.

Utöver KML och begravningslagen är det Riksantikvarieämbetet som skall ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker (Förordning (1988:1188) om kulturminnen m. m. 22 §). Enligt Riksantikvarieämbetet kan väsentliga förändringar innebära:

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad,
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen,
- ändring av inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum samt konstnärlig utsmyckning utomhus med undantag för sådana betydelselösa ändringar som endast avser att tillgodose vissa praktiska behov,
- ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär,
- större ändringar av gravkvarter och gång- eller vägsystem inom gravplatsen,
- ändrad vägbelysning, anläggande eller ändring av elektrisk belysning,
- åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kringgravplatser, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.
- Ovanstående innebär i praktiken att kyrkogårdsförvaltningen skall söka tillstånd inför fällning av träd i trädkransar inom kyrkogården, ändring eller borttagande av murar, gångar etceteraetera.

Den sista punkten uttrycker det vanligaste problemet, det vill säga de små förändringar som sker kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. Problemet grundar sig i ett kortsiktigt tänkande och undviks genom ett långsiktigt, planerat förhållningssätt till den dagliga skötseln av kyrkogården.

Riksantikvarieämbetets rekommendationer
Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har till uppgift att ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker. Dessa rekommendationer är inte klara i skrivande stund, men det finns ett antal publicerade artiklar i ämnet. I Kulturmiljövård nr 6/1989 ägnas hela tidskriften åt kyrkogårdar och i Inger och Jan Berglunds artikel »Kyrkogården idag och imorgon« skriver de att istället för att betrakta den medeltida kyrkogården som historiska minnesmärken skulle man åter kunna använda den som begravningsplats. De vill dock framhålla att vid fortsatt begravning på dessa kyrkogårdar är det viktigt att ta tillvara och bevara den ursprungliga karaktären och att nya gravar måste anpassas till det »gamla mönstret« (s 12). Även Kulturmiljövård 2/2003 ägnas till stora delar åt kyrkor och kyrkogårdar.

Gravrätt och
ändringar av gravvårdar och gravanordningar
Gravvården ägs av den som betalar gravrättsavgiften. När gravrätten upphör har gravrättsinnehavaren rätt till gravvården. Vill gravrättsinnehavaren föra bort vården, får detta dock inte ske utan upplåtarens medgivande eller utan länsstyrelsens tillstånd om den är kulturhistoriskt värdefull. Medgivande skall lämnas förutsatt att det inte finns risk för att man förfar med gravvården på ett ovärdigt sätt (begravningslag 7 kap. 28 §, se nedan). Står vården kvar längre än sex månader efter att gravrätten upphört och att gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller den upplåtaren (vanligen pastoratet). Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravvården ändå måste föras bort från sin ursprungliga plats ska den ställas upp på lämplig och därtill avsedd plats inom begravningsplatsen (begravningslag 7 kap. 37 §). Ansökan om borttagande eller flytt av gravvården sker hos länsstyrelsen.

Gravvårdar som har tillfallit upplåtaren faller under benämningen kyrkliga inventarier. Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde skall enligt lag förvaras och vårdas väl (KML 4 kap. 6 §). Varje församling är skyldig att föra en förteckning över dessa inventarier. Gravvårdar av kulturhistoriskt värde som har tillfallit församlingen skall tas upp i inventarieförteckningen. I förteckningen ska det även stå var föremålet förvaras om det rör sig om en plats utanför kyrkan. Utöver att församlingen själva kan anse att gravvårdar är av kulturhistoriskt intresse och föra upp dem på inventarielistan, har länsstyrelsen rätt att besluta om att föremål tas upp i förteckningen (KML 4 kap. 10 §). När det rör gravvårdar med kulturhistoriskt värde krävs det tillstånd från länsstyrelsen i följande fall:

- För att avyttra en gravvård
- För att föra av den från förteckningen
- För att reparera eller ändra en gravvård. För mera obetydliga reparationer krävs inget till-

stånd. De skall dock utföras så att vårdens kulturhistoriska värde inte minskar.

- Flytta gravvården från den plats där den sedan gammalt hör hemma (KML 4 kap. 9 §).

Om det finns allvarlig fara för att en värdefull gravvård skadas har länsstyrelsen rätt att vidta åtgärder för att skydda eller vårda den. Detta ska i så fall ske i samråd med stiftet eller privata ägare. Man kan ta upp gravvårdar av kulturhistoriskt intresse, som fortfarande är i privat ägo, i inventarieförteckningen. I så fall krävs inte länsstyrelsens tillåtelse för ovanstående punkter.

Kyrkogårdens naturmiljö

Begravningsplatserna är i dag välskötta parkanläggningar av högt kulturhistoriskt värde, där kulturhänsynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap. 11 och 13 §§). En felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada en växt och därmed förändra hela karaktären på begravningsplatsen. Därför är det viktigt att erfarna personer anlitas för besiktningar och ändringar.

Den kallmurade stenvallen runt den gamla kyrkogården härstammar sannolikt från mitten eller slutet av 1800-talet. Foto Karin Lunberg

Miljöbalken (1998:808) ger möjligheten att särskilt skyddsvärda mindre markområden, såsom kyrkogårdar med trädkrans och till exempel stengärdesgårdar, kan förklaras som biotopskyddsområden (MB 7 kap. 11 §). I förarbetet till miljöbalken listas områden som avses som biotopskyddsområden, till exempel alléer, av lövträd i enkel eller dubbel rad som består av minst fem vuxna träd längs en väg eller i ett öppet landskap, eller stenmurar i jordbruksmark, som har eller har haft hägnadsfunktion för jordbruk eller annan funktion (1998:1252, se nedan).

Skötselråd

Kulturminneslagen säger att såväl kyrkogården som helhet och enskilda gravvårdar skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller försvåras. Ett kontinuerligt underhåll förebygger större komplikationer och är en ekonomisk vinning på sikt.

Syftet med alla åtgärder på en gravvård är givetvis att förlänga gravvårdens livslängd. Därför är det viktigt att vården anpassas till gravvårdens karaktär. Väsentligt för all skötsel är de förebyggande åtgärderna som minskar risken för skador orsakade av påväxt av växter och mikroorganismer eller genom sura nedfall. Den synliga skadan är oftast ett resultat av flera samverkande nedbrytningsfaktorer och visar sig i form av sprickor, avflagningar, bompartier (luftfickor), deformationer, sandning/pulverisering eller stenbortfall.

Viktigt för förståelsen av begravningsplatsen är att en äldre gravvård skall behandlas så att vårdens ålder tydligt framgår. Det är med andra ord viktigt att de spår som tiden lämnat efter sig bevaras. Vid rengöring och reparation av vårdar äldre än hundra år eller som har högt kulturhistoriskt värde är det lämpligt att en konservator anlitas, såväl för rådgivning och för reparationsåtgärderna som för upprättande av vårdplan för de kulturhistoriskt värdefulla vårdarna.

Bergarter

Det är stor skillnad på olika stensorters motståndskraft mot vittring och skador. De mjukare sedimentära bergarterna som sandsten, kalksten och marmor vittrar lättare än den hårda graniten på grund av de mjukare bergarternas lager med olika hårdhet och porositet. Varje vård skall behandlas och rengöras utifrån den specifika bergartens egenskaper.

Gravstenar från 1800-talets mitt och tidigare är med få undantag huggna i mjuka bergarter som kalksten och sandsten. Den hårdare graniten blev vanlig först under andra halvan av 1800-talet då det blev möjligt att industriellt bryta den. Förutom granit, gnejs och diabas förekommer även marmor, skiffer och täljsten i gravvårdarna. I sällsynta fall förekommer också gravanordningar som gjutits i betong.

Allmänna åtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Sten är ett sprött material och därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Enkla åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande är att dels vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada, och att markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hällar. Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvattnet och snö från hällar och tumbor, sopa bort löv och nedfallande grenar, och kontrollera så att inte ojämnheter och sättningar bildas under liggande hällar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas skall åtgärderna ske omgående, dels för att minnet av att det skett ofta bleknar snabbt och att exempelvis avslagna bitar skall fästas tillbaka på exakt rätt plats. Graffiti är lättare att få bort när skadan är färsk.

Mekaniska skador

Förankringsjärn som rostat är en vanlig orsak till skadade gravanordningar. Ett viktigt arbete är att byta ut eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. När järnkramlorna rostar expanderar järnet och stenen den är infogad i sprängs sönder. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål betyder mycket för framför allt tumbornas och hällarnas fortlevnad på kyrkogårdarna, men är också viktigt ur säkerhetssynpunkt. Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur järnen är fästade och hur de är utformade. Detta bör dokumenteras både ur teknikhistorisk synvinkel men även då järnen i framtiden kan hjälpa till att datera tumborna tidsmässigt eller härleda dem till olika gravfirmor etcetera.

Sättningar på tumbor och liggande hällar kan orsaka sprickbildning och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprätning av konstruktionen bör en konservator

kontakts om huruvida en fuktspärr skall placeras under sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kan i förlängningen vara klokt. Metoder för arbetet bör diskuteras med antikvarisk kontrollant och konservatorer.

Rengöring

Behöver gravvårdens rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt värdefull. Rengöringen bör istället ske för att kunna skapa sig en förståelse för objektet, att kunna tolka en inskription eller en skulptural relief, och för att förlänga livslängden på gravården.

Vid hårdare smutsning och behov av större ingrepp bör en konservator kontaktas för rådgivning och eventuellt utförande. Enklare rengöring sker med mycket vatten, mjuka borstar och inget eller minimalt med rengöringsmedel. Vid all våtrengöring gäller att man ska använda rikligt med vatten och skölja ofta. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Detta är extra viktigt vid rengöring av polerade ytor som repas lätt.

Metoden för rengöringen skall anpassas efter vad som skapat smutsen. En så begränsad användning av kemiska medel (rengöringsmedel, biocider etcetera) på vårdarna som möjligt är att rekommendera, på grund av att olika bergarter tar åt sig medlet olika och att vissa bergarter kan reagera med lösningen och i värsta fall lösas upp och ytan förstöras. Nedan följer en kort redovisning av vad man kan göra för att ta bort olika smutsningar samt vilka förebyggande åtgärder de kan kräva.

Biologisk påväxt

Biologisk påväxt upplevs av många som misspydande och kan göra inskriptioner svårästa. Vissa lavararter är också aggressiva mot stenen genom att de löser upp yt-skiktet och får mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängning.

Alger

Alger trivs bäst i fuktiga skuggrika miljöer och förekommer på begravningsplatser oftast på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är oftast gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. En

sten som rengjorts från alger återkoloniserar snabbt om den inte hålls torr.

Mossor och gräs

Stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jod kan samlas i fördjupningar är goda grogrunder för mossor och gräs. Det är ofta enkelt att avlägsna mossor och gräs och återväxten sker inte speciellt snabbt om jord och fukt fickor hålls rena.

Lavar

På stenarnas ytor kan lavarna se ut som tunna skorpor. Under ytan fäster lavarna sig med rötter (hyfer) som tränger in i stenen. Vid rengöring är det ofta endast skorpan som kan avlägsnas. De kvarvarande rötterna ger därför ofta upphov till nytillväxt inom ett par års tid.

På skadade delar eller på mjuka stensorter ska endast varmt vatten och mjuka borstar användas. För att

Kraftigt lavangripen sten gravnummer 10. Lavar som dessa är svåra att få bort på djupet utan att stenen skadas. Foto Karin Lundberg.

öka vätningen av stenen kan några droppar diskmedel tillsättas tvättvattnet. Riktigt hårda lavar kan mjukas upp genom att stenen under någon vecka står insvept i våta tygsäckar och plast. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Därefter kan stenen rengöras med mjuk borste och riklig vattensköljning.

Mer avancerade rengöringsmetoder bör utföras av erfarna hantverkare eller stenarbetare. Vårdar med mycket höga kulturhistoriska värden bör rengöras av konservator.

Kemiska skador

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna så kallade gipskrusta är ofta svart och bubblig och återfinns på ytor i regnskugga (exempelvis att statyer får svarta ögonhål och svarta »slöjor« under utskjutande delar). Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlämnas till konservator.

Rengöringspreparat i handeln innehåller ofta medel som kan verka frätande eller skadligt på annat sätt på stenar varför dessa medel avråds helt från att användas. Exempelvis är den ofta använda rengöringssubstansen kaliumhydroxid, eller lut, starkt basiskt och frätande samt saltbildande. Medel med denna substans i kan föra in salter i porösa stenar eller i hårdare stenars sprickor som när de torkar utvidgas och som kan orsaka saltsprängning av stenen.

Stearin och sot

Marschaller och ljus kan ge olika typer av skador. De kan ge sotränder och stearinstänk och heta marschaller som ställs på stenen kan vintertid orsaka söndersprängning av stenen. Marschaller och ljus skall alltid placeras i stadiga ljushållare eller lyktor och placeras så att de inte kan välta. Stearinstänk är svåra att avlägsna helt. Allt synligt stearin skrapas bort med plast- eller träverktyg. På porösa stenar kan stearin som trängt in i stenen till viss del lösas upp med kemiskt ren bensin och sedan sugas upp med läskpapper. Stearinet kan även värmas till flytande form med varmluftspistol och sugas upp med läskpapper. Sotränder avlägsnas torrt med suddigummiliknande produkter i samråd med konservator.

Järn- och kopparmissfärgning på sten

Metaller oxideras av vatten och luftens syre och reagerar sedan med stenen. Det ger gröna eller rostbruna missfärgningar som framträder tydligast på ljusa kalkhaltiga stenar men även på hårdare bergarter.

Förebyggande åtgärder

För att undvika missfärgningar skall man i möjligaste mån skydda metallen från oxidation. Skyddet sker genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer eller genom att byta ut rostande järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Kopparmissfärgningar är svåra att förebygga eftersom metallen inte behandlas och man får i de flesta fall acceptera missfärgningen

Rengöring

Rengöring av järn- och kopparmissfärgningar bör utföras först efter samråd med konservator. I vissa fall måste rengöringen utföras av konservator, särskilt när vårdens kulturhistoriska värde är högt.

Graffiti och klotter

Klotter eller graffiti är ofta gjort med sprayfärg eller tusch innehållande mycket finkornigt pigment som tränger in i stenens porer. Har kyrkogården utsatts för klotter ska man kontakta en klottersanerare snarast, då materialet är enklare att avlägsna ju färskare det är. Vid saneringen kan försvagade, imålade eller förgyllda partier påverkas varför en konservator bör kontaktas för rådgivning. Har någon av de kulturhistoriskt intressanta vårdarna på kyrkogården utsatts bör en konservator kontaktas före saneringen för rådgivning.

Förebyggande åtgärder

Vid misstanke att vårdar kan utsättas för klotter eller om det redan har hänt bör utsatta stenar eller murar klotterskyddas. Klotterskydd utförs av saneringsfirmor. Lämpligaste klotterskyddet för sten är att en hinna av vax eller annat material påförs stenen och som vid sanering avlägsnas tillsammans med klotret. Polerade stenar av granit eller annan hård bergart kan ge ett märkbart förändrat utseende varför dessa stenar kan saneras med lösningsbaserade klotterborttagningsmedel.

Symboler – ikonografi

Symboler i vår omgivning kommer till inom ramen för en gemensam verklighetsuppfattning och de har förekommit på gravstenar sedan lång tid tillbaka. Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler.

Under 1970- till 90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler som ofta förekommer på västgötska kyrkogårdar. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk:

- Cooper, J. C, 1995, Symboler : en uppslagsbok, övers: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm
- Dahlby, Frithiof, 1963, De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut, Verbum kyrkliga centralförlaget, Stockholm
- Kilström, Bengt, I., 1983, Bild och symbol i Guds hus, Proprius, Stockholm.

De tecknade illustrationerna är hämtade ur Dahlbys bok.

Gravvårdarnas symboliska utformning

- Avbrutna kolonner eller stenar: det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet.
- Pelare: Sanningens stödjepelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödsymbol som pekar på det avbrutna livet.
- Gravvården är utformad som en ek: Styrka och uthållighet.

- Ringkors: ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum eller framför en gård för att skydda den för olyckor.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse:

- Öster: Frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder: Ljusorten, varifrån herren kommer.
- Norr: mörkrets ort där demonerna härskar.
- Väster: Nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Djursymboler

Duva: Den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.

På en grav på den nya kyrkogården sitter en vit duva som symboliserar den kristna själens eviga vila.

Foto Karin Lundberg.

- Bi: Hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.
- Fisk: symbol för människan. Kristus är

fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.

- Fjäril: dess tre stadier symboliserar treenigheten.
- Fågel: fågel flygande ur sin bur symboliserar själen som flyr sitt jordiska fångelse.
- Orm: vishetssymbol
- Svala: Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

- Blommor på graven: En evig vår, det kristna hoppet.
- Järnek: Symbol för Jesu lidande och korsfästelse.
- Pinjekotten: fruktbarhetssymbol
- Ros: Kristus och hans dygder.
- Trädet: symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.
- Vinrankan: uppståndelsesymbol

Ljuset och elden som symboler

- Evighetslampan/oljelampan: andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.
- Facklan: Neråtvänd symboliserar den livets utslocknande, odödligheten. Ingen kristen symbol.
- Ljus: dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Föremål som symboler

- Hästskon: anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öppningen uppåt symboliserar den helvetet.
- Kalken: symboliserar Jesu grav. En kalk på en prästs gravsten symboliserar hans eller hennes ämbete.
- Krona: Livets krona, tillsammans med palmbladet (segerns palm) symboliserar ett evigt liv.
- Skeppet: Symbol för Kristi kyrka: Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen. Masten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, Guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden.
- Timglaset: tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet
- Uppslagen bok placerad på en stubbe: enhet mellan natur och kultur.
- Urna: sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.
- Vägskaalen: symbol för domen.
- Himlakroppar
- Stjärna: exempelvis morgonstjärnan: En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebild för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan, hexagrammet eller Davidsstjärnan, symboliserar judendomen.

Kristna symboler

- Hjulkorset: Segerkorset.
- I.N.R.I.: inskriptionen på Jesu kors: J(esus)

N(azareus) R(ex) J(udaeorum): Jesus från Nasaret, judarnas konung.

- Korset: uppståndelsesymbol. De tre korsen på golgata: död.

Kristusmonogram:

- IHC/IHS: Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som:
- I(esus) H(ominum) S(alvator): Jesus människornas frälsare, eller
- I(n) H(oc) S(igno vinces): i detta tecken skall du segra, eller
- I(n) H(oc) S(alvus): i detta finnes frälsning.
- I(esus) H(omo) S(anctus): Jesus den heliga människan.
- I(esum) H(abemus) S(ocium): vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)
- I C: J(esu)S
- I R: Jesus Redmptor, Jesus Frälsaren.
- I S: Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.
- Pentagram: Med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som avväjningssymbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus och så vidare. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.
- Ring: världsalltet och oändligheten och fulländningen.
- Treenigheten: antalet tre står för treenigheten, exempelvis tre cirkelbågar som skär varandra heter trinitas: trefaldigheten. Trepasset (också kallat trifolium) används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess

form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.

- Ängel med barn i famnen: skyddsängel, dödsängel – ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen och som fogades in i granit- eller marmorstenar.

Vist kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Vist socken

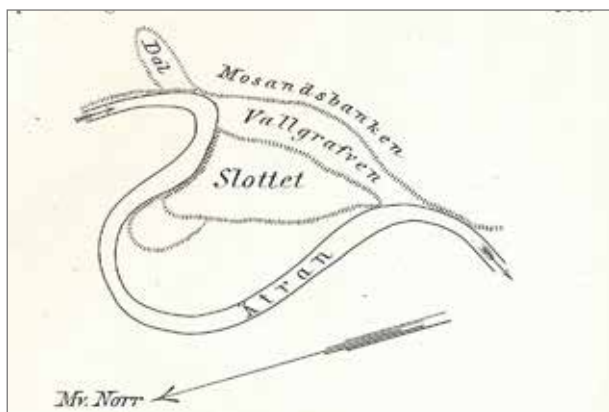
Vists socken ingår sedan 1938 i Ulricehamns stad. Den är belägen i Ätrans uppodlade dalgång, norr och nordväst om Ulricehamn med Åsunden i söder. Socknen är en kuperad skogsbygd och i väster reser sig Vistbergen. Genom socknen gick tidigare den gamla smalspåriga Vartoftabanen som senare ersattes av Västra centralbanan. Socknens areal omfattade 17,24 kvadratkilometer och var en av de minsta socknarna i Redvägs härad.

Längs Ätrans dalgång som är av riksintresse för kulturmiljövården finns rikligt med fornlämningar från alla förhistoriska perioder. I omgivningarna kring Ubbarps säteri i östra delen av socknen ligger ett omfattande fornlämningsområde innehållande gravar från alla förhistoriska perioderna. Från yngsta stenålder finns en hållkista och från bronsåldern åtskilliga rösen. En treudd, resta stenar, stensättningar och högar är lämningar från järnåldern. Ubbarp är också centrum för ett betydande fornåkersområde som omfattar mer än 60 hektar. Fornåkersområdet är ett av de största i Sverige och består av minst 90 terrasserade åkerytor och minst 200 odlingsrösen.

Namnet Vist har medeltida ursprung och skrevs 1492 som Wisth och kommer från kyrkbyn. Det innehåller möjligen vist i betydelsen 'vistelseort, hemvit' eller troligare vist i betydelsen 'åkrök' då syftande på Ätrans vindlande lopp vid kyrkan. På ett utskjutande näs i Ätran finns rester efter en så kallad näsborg »slotet i Vist» där medeltida fynd efter förkolnade stockar påträffats. Borgens ursprung är okänt, men troligtvis uppförd under 1300-talet.

Enligt de gamla jordböckerna från 1540-talet dominerades jordägandet i Vist kyrkby av frälse- och kyrkohemman. År 1542 upptas fyra gårdar varav en var Stommen som än idag ligger invid kyrkan.

I Ubbhults by upptas fem gårdar med två frälse och

Placering av »Slottet i Vist«. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift från 1908.

två skattehemman. Gårdarna i Vist socken skiftades inte förrän 1910 och flera av gårdarna ligger kvar på ursprunglig plats.

Jordbruk med boskapsskötsel och kreaturshandel var de viktigaste näringsgrenarna i Vist liksom i övriga häradet fram till 1900-talet. Gårdfarihandeln blev också viktig under 1800-talets senare del. Längs Ätran hade flera verksamheter vuxit fram under århundradena bl a flera kvarnar. I Vist fanns på den västra sidan av Ätran under 1800-talet en manufaktursmedja, en kvarn i två våningar samt ett sågverk med cirkelsåg. Under en tid på 1800-talet fanns också ett tråddrageri på platsen.

En av de större gårdarna i socknen var Vistaholm. I slutet av 1800-talet ägdes gården av patron Eklundh som startade ett gjuteri och en mekanisk verkstad där man reparerade plogar och andra redskap. Gården försågs också med en vidsträckt trädgård med många fruktträd. Idag drivs Vistaholm som ett föräldraägt förskolekooperativ.

När järnvägen mellan Vartofta och Ulricehamn drogs fram 1874 byggdes ingen station i Vist utan enbart en banvaktstuga. Denna banvaktstuga var den enda som byggdes under Vartoftabanans livstid. Den smalspåriga järnvägen ersattes dock redan 1906 av den normalspåriga Västra centralbanan. Något stationssamhälle blev aldrig Vist, därtill var socknen och invånarantalet för litet.

Närheten till Ulricehamn bidrog kanske också

I socknen fanns dock i slutet av 1800-talet; skolhus, fattighus, sockenmagasin samt gjuteri och bränneri. Vid kommunreformen 1862 övergick socknens ansvar för de kyrkliga frågorna till Vists församling och för de borgerliga frågorna bildades Vists landskommun. 1938 upplöstes socknen och församlingen uppgick i Ulrice-

Sockencentrat i Vist socken med den smalspåriga Vartoftabanan som delar socknen mittitu och gården Vistaholm längst ner i vänstra hörnet. Ekonomisk karta. Fältmätt på 1890-talet.

Vist kyrka sedd från söder. Fotografiet är taget på 1950-talet. Arkiv; Västarvet Kulturlagret.

hamns församling och landskommunen i Ulricehamns stad som 1971 ombildades till Ulricehamns kommun.

Översiktlig historik över kyrkan

Vists kyrka uppfördes under medeltid av gråsten. Dopfontens datering talar för att så skett under 1200-talet. Det var en tornlös byggnad med smalare, rakslutet kor i öster. P.E. Lindskog skrev år 1816 om den tidigare kyrkan att »Wists kyrka, som förr haft Gudstjenst hvar tredje Söndag, har nu endast 4 gånger om året. Denna

Kyrka hade K. Carl XI 1693 beslutat att låta förstöra; men detta beslut blef, på Invånarnes underdåniga anhållan, ändradt.« I 1830 års inventering står: »Hon är liten, mörk, ful och utan alla dekorationer, men af sten«.

1888 uppdrog kyrkostämman åt byggmästaren L E Petersson i Skara att ta fram en ritning till ombyggnad av kyrkan, vilken sedan omarbetades av arkitekt Gustaf Petterson vid Överintendentsämbetet. Arbetet utfördes 1891–93 under ledning av byggmästaren Westberg. Den gamla kyrkans murar skulle bibehållas där så kunde ske, eftersom man till stor del tänkte följa dennas planform. Kyrkan skulle utvidgas åt väster samt förses med torn och sakristia. Vid upptagning av fönster i södra sidan och korgaveln befanns dessa murar så dåliga att de måste rivas. En runsten påträffades i samband med detta. Således blev endast de norra murarna kvar.

Kyrkan gavs en nyromansk karaktär med bland annat trefönstergrupp i korgaveln. Putsen var färgad med vita omfattningar. Interiören fick tredingstak med synliga åsar och sparrar. Runt triumfbågen målades ett språkband. På altaret placerades ett klöverbladskors. 1939–40 genomgick kyrkan en grundlig renovering ef-

ter ritningar av arkitekt Knut Nordenskjöld vid Kungliga Byggnadsstyrelsen. Målsättningen var att ordna ny uppvärmning, bättre bekvämlighet samt »en stämningsfullare och rikare interiör«. Korgavelns trefönstergrupp igensattes och ersattes av ett litet rundfönster med glasmålning av Yngve Lundström. Den enhetliga inredningen präglas av kvardröjande 20-talsklassicism med bland annat tunnvalv av masonit och fönster med blyinfattat antikglas. Den sammanhållande färgsättningen är till stor del bevarad.

Kyrkogårdens historia

Kyrkogården har medeltida ursprung. Den äldsta avbildningen veterligen från kyrkan finns på en geometrisk karta från 1745 men där finns ingen kyrkogård inritad, inte heller på storskifteskartan från 1805.

På en teckning gjord efter ett foto på den gamla kyrkan innan ombyggnaden, så omges kyrkan av en oslagen äng och några uppstickande gravvårdar och gravkullar finns inte med. Det är dock osäkert när bilden ska ha tagits men det bör vara omkring mitten eller

Vist kyrka sedd från sydost, innan korfönstren sattes igen, fotografiet taget sannolikt på 1920-30-talet. Arkiv; Västarvet Kulturlagret.

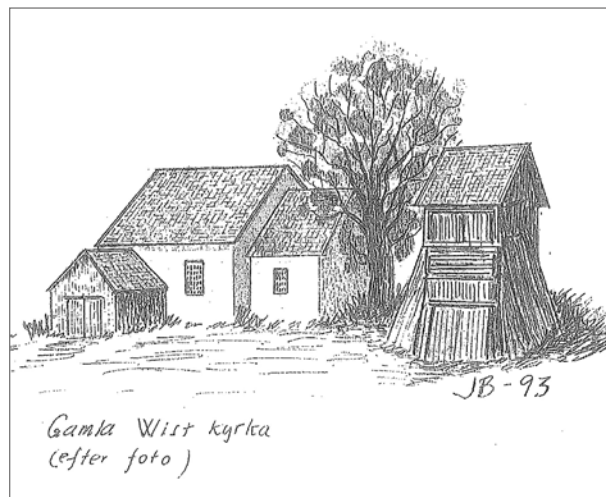

Storskifteskarta från 1805

slutet på 1800-talet. Det finns heller ingen trädkrans runt endast ett stort lövträd som kan vara en asp eller en hägg. I protokollen från när kyrkan var ombyggd och klar omnämns att »kvarstående gamla aspar och häggar skola såsom hinderliga för nyplantering borttagas och på lämpligaste sätt försäljas«

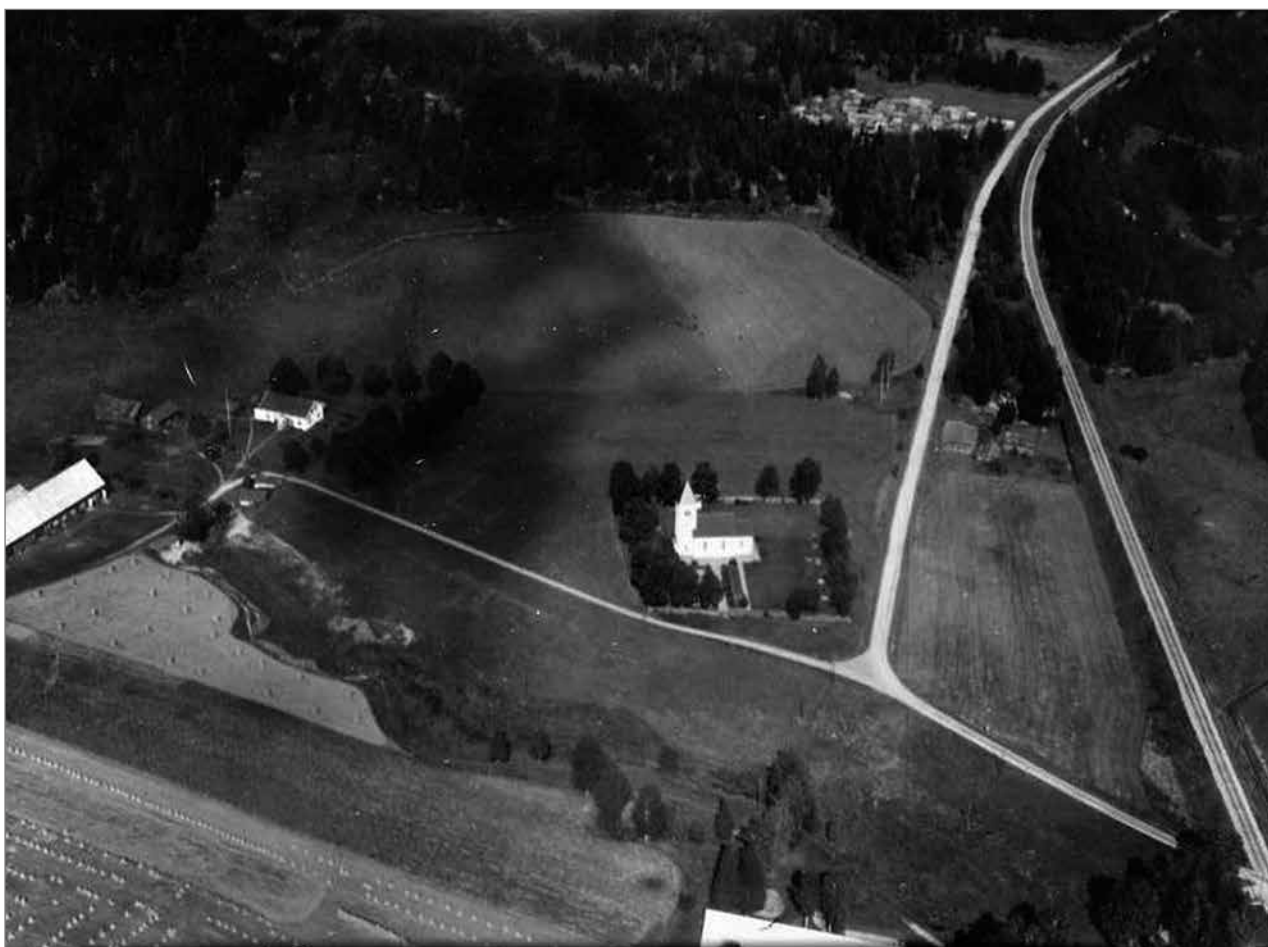
På 1890-talskartan finns kyrkogården markerad med trädkrans runt och en långsmal, vad som kan vara en

På John Bogers teckning efter ett foto på Vists kyrka syns inga gravvårdar alla. Bild från »Vist – så var det då«.

utvidgning åt öster. På flygfotot från 1950-talet anar man att träden är lite lägre på den östra sidan.

Kyrkogården var på 1950-talet inte utnyttjad till mer än en fjärdedel. Antalet begravingar måste därför ha ökat dramatiskt i slutet av 1950-talet eftersom man

Flygfoto från 1951. Arkiv; Kulturlagret/ Vänersborgs museum.

beslutar om en utvidgning av kyrkogården 1962. På en gravkarta från 1958 så har dock hela den södra delen samt spridda delar av den östra delen ianspråktagits.

Den första utvidgningen skedde norrut och gjordes efter ritningar av arkitekt Åke Porne. Kvarteren omgavs av ett staket och marken utanför brukades som åkermark.

Utvidgningen av kyrkogården fortsatte successivt och 1989 anlades samfällighetens enda minneslund. Samma år invigdes den nya kyrkogården som nu tjänstgör som ny begravningsplats för Ulricehamns stad. Den första askgravplatsen för urngravar – även kallad »urnringen« – anlades år 2004 och 2011 anlades ytterligare en askgravplats strax norr om den andra. År 2005 ändrades kyrkogårdens utseende dramatiskt då en stor tromb svepte över kyrkogården och tog med sig cirka 100 träd. Dessa har nu nyplanterats allt eftersom med främst björkar, lönn och kastanjer

Vist kyrkogård idag

Allmänt

Vist kyrkogård ligger på fastigheten Vist 10:36. Ytan på den gamla kyrkogården omfattar cirka 46 000 kvadratmeter. I skrivande stund finns det 1899 gravplatser i gravregistret varav 1391 är upplåtna idag. Under år 2011 genomfördes 85 gravsättningar i Vist och för 2012 skedde 68 stycken. Dessa siffror gällde den 2013-08-13. Siffrorna ändras hela tiden, då nya platser upplåts och vissa återlämnas.

Kyrkogårdens avgränsning och disposition

Vist kyrka ligger med koret åt öster i den nordvästra delen av en kvadratisk kyrkogård. Kring kyrkogården löper en hög kallmur av gråsten och enstaka lönnar.

Kyrkogården har fyra öppningar. Den södra har en smidd pargrind och stolpar av granit, sannolikt samtida med kyrkan. Den östra vetter mot en avstjälpningsplats och har en smidd pargrind från 1933 med järnstolpar. I den östra änden av norra muren finns en öppning med enkel smidesgrind i samma utförande som sistnämnda. Grindstolparna utgörs av obehandlade gråstensblock. Ytterligare en öppning i norr är bred och saknar grind. Mellan ingångarna och kyrkan löper grusgångar, varav den södra kantas av idegranshäckar formade som runda bollar. Gravarna ligger i nord-sydliga rader och norr om kyrkan står ett mindre uthus.

Formklippta idegranshäckar vid södra entrén.

Foto Karin Lundberg.

Norr om kyrkogården finns en utvidgning från 1962. Gränsen mellan den gamla kyrkogården och den nya utgörs av en hög kallmurad gråstensmur. 1963 byggdes en betongmur på den östra sidan av den nya kyrkogården.

Den södra delen av utvidgningen utgörs av tre kvarter omgivna av rätvinkliga asfalterade gångar. Gravarna ligger i nord-sydliga och öst-västliga rader samt kantas till stor del av låga häckar av sibirisk ärtbuske och kornell. I öster begränsas partiet av en mur av huggen gråsten och i väster av en hög idegranshäck. I sydväst finns en ingång med smidd pargrind samt enkel grind och grindstolpar av huggen gråsten. Ett liknande arrangemang med pargrind finns i nordost. Den norra delen av utvidgningen fortsätter ända bort till skogsbacken. Denna kantas av trästaket och har ännu bara utnyttjats till ¼.

Den nya kyrkogården är indelad i kvarter A–K, där A–C omfattas av utvidgningen från 1962 och G–K från 1989. Alla tre delarna av kyrkogården knyts samman av en rak asfalterad gång som slutar med en rund minneslund i skogsbacken i norr. Gången kantas av en rad unga björkar och rönnar och med ljusarmaturer. Minneslundan utgörs av en damm med lyktor på sidorna och ett granitkors i fonden.

I fonden mot norr ligger två askgravplatser som invigdes 2004 och 2011. Norr om kyrkan ligger ett gravkapell som 2009 byggdes om och som nu bland annat innehåller personalutrymmen för Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Gravvårdarna på den gamla kyrkogården härstammar från 1600-tal till idag, med en tyngdpunkt på början, mitten av 1900-talet. Området ger ett varierat intryck med höga såväl som låga anläggningar. Beläggningen är som tätast på den sydvästra sidan där det också finns

Vist kyrkogård. Kartan upprättades 2012-08-09 av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

a)

b)

c)

e)

d)

a) Grind i sydvästra delen.

b) Nya kyrkogården sedd från söder med det nya gravkapellet i bakgrunden.

c) Nya kyrkogården från öster.

d) Minneslunden invigdes 1988 efter förslag av biträdande stadsträdgårdsmästare Melker Fredbrant.

e) Gravkapell med personalutrymmen, samlingsal, etcetera.

f) Grusgravar i den sydvästra delen på den gamla kyrkogården.

Samtliga foton Karin Lundberg.

f)

ett förhållandevis stort antal grusgravar bevarade. Grusgravarna är från 1930-1960-tal. Bland grusgravarna finns också ett par stora iögonfallande gravvårdar i form av liggande hällar. De är företrädesvis familjegravar över framstående personer från Vist socken.

Längs den östra sidan av kyrkogården finns de allra äldsta gravvårdarna stående mot kyrkogårdsmuren. Här finns åtta så kallade svampstenar från 1600-talet, en runsten och en liljesten.

Runstenen är skyddad som fast fornlämning och liljestenen är ett bevakningsobjekt.

Svampstenarna har lite olika utseende men de flesta har änglahuvuden och två har årtal inristade.

Bland de äldre gravvårdarna märks också en sten från sent 1700-tal vid korgaveln samt ett järnkors.

Åtta olika så kallade svampstenar på rad utefter kyrkogårdsmuren. Foto Karin Lundberg.

På den norra sidan av kyrkan finns inga gravvårdar. I den nordöstra delen av kyrkogården är gravvårdarna orienterade i öst-västlig riktning och innehåller urnplatser.

De nyare delarna skiljs åt från den gamla kyrkogården med en stenmur och de olika kvarteren skiljs åt av häckar. Gravvårdarna på de nyare delarna från 1960-talet och fram till idag består av två olika slag, dels liggande stenar och dels låga resta stenar ofta med oregelbunden form. Väster om gravkapellet i den nordöstra delen av kyrkogården men även i sydöst finns det urnplatser

Vad gravvårdarna berättar om bygden

Gravvårdarna på Vists kyrkogård berättar sammantaget en rik historia om trakten, dess invånare och näring-

ar under de senaste århundradena. Via gravvårdarnas inskriptioner skildras såväl samhällets utveckling och struktur som olika stilinfluenser genom tiderna. Samtidigt är bilden av samhället väldigt skev eftersom den i stora delar endast visar på historien för dem vars efterlevande hade råd att resa en gravvård. Det var först mot 1900-talets mitt som i stort sett alla hade råd att skaffa en gravsten, före dess markerades gemene mans grav i regel endast med en gravkulle eller sandad yta, ibland planterad med någon perenn som till exempel vintergröna. Merparten av 1800-talets och det tidiga 1900-talets befolkning har inte lämnat något bestående alls efter sig i form av inskriptioner på stenar och kors. Detta gäller särskilt kvinnor, barn och mindre bemedlade ur de lägsta sociala klasserna såsom torpare och backstugusittare.

Antalet äldre gravvårdar från 1800-talet och tidigare är förhållandevis ganska litet på Vists kyrkogård. De är också få av gravvårdar från 1900 som har titel. De som har titlar är huvudsakligen koppling till kyrkan, comministern, kyrkvärden eller kyrkväcktare. 1900-talets industrialism speglas genom titlar som till exempel *fabrikör*

Vist har varit en trakt med agrar prägel. Detta syns dock inte på gravvårdarna, endast två har titeln *lantbrukare*. Rätts- och militärväsendet företräds på kyrkogården av titlar som *landsfiskalen* och *majoren* och utbildningsväsendet i sin tur genom *Folkskolläraren*. Gravvårdar med folkskolelärartitel är den vanligast förekommande på Vist kyrkogård. 1900-talets industrialism speglas genom titlar som till exempel *målaremästare* och *fabrikör*.

Ovanligt nog är det gravvårdar från mitten av 1900-talet och framåt som har titlar ingraverade, titlar som exempelvis *konditor*, *konstnärinna*, *musikhandlare*, *hälsovårdschef* och *sjökaptan* är företrädda på Vists gamla kyrkogård.

Av de ovan nämnda titlarna och yrkena har väldigt få innehafts av kvinnor, vilket bekräftar bilden av en ojämfälld historia där kvinnor haft lägre utbildning och mindre framträdande positioner i samhället. Oftast går det att hitta en eller ett par gravvårdar med yrken som *Barnmorskan* eller *Skollärarinnan* på landsbygdens kyrkogårdar. I Vist finns några enstaka gravvårdar med enbart kvinnonamn. En var änka och en sten från 1900-talets början inrymmer troligen tre systrar.

Många kvinnor fick under 1900-talets första hälft sin sista vila under gravstenar med helt korta inskriptioner

a)

b)

c)

d)

e)

e)

a) En av få gravvårdar med enbart kvinnonamn. Gravnummer 28a.

b) Ovanligt pampig gravvård för torparen Anders Petter, Gravnummer 59.

c) Gravnummer 60. Ett exempel på en typiskt grusgrau.

d) En välkänd profil i Ulricehamn begravd i den nyare delen av kyrkogården.

e) Det enda järnkorset på Vists kyrkogård. Gravnummer 62.

f) De så kallade svampstenarna uppträder endast i övre delen av ätradalen mellan Ulricehamn och Falköping och man har hittat sammanlagt 18 stycken varav åtta här i Vist och sju i Timmele.

Samtliga foton Karin Lundberg.

som till exempel *E. G. Lundins* Familjegrav, och har därmed inte lämnat några spår alls efter sig på kyrkogården ovan mark. Utöver ordet *Familjegrav* är traktens många gårdsnamn vanligt förekommande på gravvårdarna. Torp och gårdar med namn som *Hester*, *Brodal*, *Öfragärde*, *Herrstorp* får här sitt minne bevarat.

Kyrkogårdens historia och prägel i sammanfattning

Vist kyrkogård består av en gammal kyrkogård och en ny. Den gamla kyrkogården som har medeltida ursprung omringas av en hög gråstenmur. Den innehåller ett relativt stort antal grusgravar samt flera ålderdomliga gravstenar bland annat sju stycken svampstenar, en liljsten samt en runsten.

Området ger ett varierat intryck med höga såväl som låga anläggningar. Kyrkogården inramas av en stenmur med öppningar i form av smidesgrindar både i söder, väster och i öster.

*Runstenen har texten; Gere satte denna sten efter Gude, sin broder
I England slöt han sina dagar.*

Den nya kyrkogården utvidgades första gången 1962 och den andra invigdes 1989. Den södra delen av kyrkogården har en mycket enhetlig karaktär med rektangulära kvarter som delas av med häckar i raka nord-sydliga rader. I de övriga delarna är gravarna förlagda i mer oregelbunden form. Gravvårdarna är i sten och på tidstypiskt vis låga eller liggande och ofta symmetriskt utformade. I fonden mot norr ligger två askgravplatser som invigdes 2004 och 2011. Gravkapellet som ligger i den nordöstra delen av kyrkogården byggdes om- och till 2009 och inrymmer idag bland annat kyrkogårds-expedition för Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Bild 25. Askgravplats invigd 2010.

Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling

Allmänt om urvalet

Vilka gravvårdar har då ansetts besitta kulturhistoriska värden på Vists kyrkogård? Urvalskriterierna framgår under rubrikerna nedan. I några fall har en av ett flertal likartade stenar valts ut som representant för en hel kategori stenar. De gravvårdar som föreslås bevaras har delats in i tre kategorier:

1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Till denna kategori räknas i princip alla gravvårdar som kommit till före år 1900, och gravvårdar som är av avgörande betydelse för kyrkogårdens karaktär som helhet. Här ingår också mycket ovanliga gravvårdar, gravvårdar som är av mycket högt konsthistoriskt intresse och gravvårdar med mycket speciella inskriptioner.

2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Kännetecknande för dessa är att de är betydelsefulla för helhetsmiljön, att de är tidstypiska och hantverksmässigt, tekniskt och/eller konsthistoriskt värdefulla. Här hamnar även gravvårdar med intressanta inskriptioner som även omfattar till exempel titel och/eller gårdsnamn.

3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända

Kriterierna för dessa är samma som för kategori två men där den mer kortfattade inskriptionen utan titel/yrke eller gårdsnamn föranlett möjligheten till återvinning.

Kriterier för återanvändning

Återanvändning kan ske genom att en ursprunglig inskription slipas bort och ersätts eller att den täcks med till exempel en textförsedd metallplatta. Ursprunglig dekor på gravvården ska bevaras liksom eventuella stenramar. Nya inskriptioner bör utföras på ett sådant sätt

att de stilmässigt stämmer överens med gravvårdens tidstypiska utseende.

Gravvården bör om möjligt inte flyttas från sin ursprungliga plats. Om den måste flyttas från sin plats bör den flyttas till ett område med gravvårdar från samma tidsperiod.

I »Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar« rekommenderas att en speciell symbol, till exempel recycling-pilarna, sätts på sidan av stenen för att markera att det är en gammal sten som återanvänts. I samma skrift står det också att »Vid återupplåtelse av gravplats på vilken det finns en värdefull gravvård kan huvudmannen behålla gravvården och teckna avtal med den nye gravrättsinnehavaren om att få hyra/disponera gravstenen. Huvudmannen och den nye gravrättsinnehavaren bör teckna avtal om dispositionsrätt till gravvården«.

Riktlinjer för vård av murar och grindar

Murar och grindar har endast besiktigats översiktligt. De har miljöskapande värden och skall vårdas väl med sådana material och metoder att deras värden består.

Delar av kyrkogårdsmuren har rasat på den sydöstra sidan. Foto Karin Lundberg.

Den nyare kyrkogården från 1925 omgärdas av en stenmur och har smidda grindar i öster och norr. Muren är överlag i förhållandevis fint skick medan smidesgrindarna uppvisar en del rostskador som bör ses över. Rost avlägsnas med hjälp av stålborste och rostskyddet bör bestå av mönja samt linoljefärg. Det rekommenderas

att smidda och gjutna järnföremål som står utomhus underhålls med maximalt 8–10 års mellanrum. Fördelen med ett kontinuerligt underhåll är även miljömässig, för när blyhaltig mönja kommer i dagen ökar risken att den hamnar i naturen där den orsakar stor skada.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Aarsrud, C. (1996). Begravningsklick och gravvårdar. Vad gravvårdar reflekterar och reflektioner kring gravvårdar. I: Winberg, C., (red.). Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro. *Västgöta-Dal* 1995/96. s. 193–230. Vänersborg: Älvsborgs läns museum.

Bengtsson, R. & Bucht, E. (red.). (1992). Kyrkogårdens gröna kulturarv. *Stad & land* nr 103/1992. Alnarp: MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU.

Berglund, I. & Berglund, J. (1989), Kyrkogården – idag och imorgon, I: Antell, E. & Hoberg, B. (red.). *Kulturmiljövård* 6/1989, Tema: kyrkogårdar. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Boger, J. (1999). *Wist – så var det då*. [Ulricehamn]: [J. Boger]

Carlsson, A. & Swedberg, M. (2007). Livets slut och sista vilan. *Skara stiftshistoriska sällskskaps skriftserie*, nr 32. 2007.

Från Borås och de sju häraderna. (1943-). Borås: De sju häradernas kulturhistoriska förening.

Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar. (2007), Stockholm: Centrala gravvårdskommittén.

Malmgren, E. E. (1961). *Frälsegårdar i Sjuhäradsbygden*. Ulricehamn: Ekeskogs bokh. (distr.)

Molander, L. (2007), *Kyrkogårdarna i Norra Billings pastorat. Förslag till bevarandeplan för Sätters kyrkogård*. Västergötlands museum.

Natursten 6. Gravvårdar. (1986). I: *Stenhandboken*. Johanneshov: Sveriges Stenindustriförbund.

Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 10, Redvägs härad. (1908). Stockholm: Norstedt

Sandström J. (1908). »Slottet« i Vist socken. *Wester-götlands fornminnesförenings tidskrift*. (1869-). [Lund]: Claës Johan Ljungström.

Sörensen, A-B. & Wembling, M. (2008). Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter. *Stad & Land*, nr 173/2008. Alnarp: MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU.

Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län. (1994). Vänersborg: Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1994:5

Otryckta källor

Arkiv

Kulturlagret, Vänersborg

Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm

Lantmäteristyrelsens arkiv

Källor från Internet

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

Muntliga

Intervjuer med Bengt Johansson och personal på Ulricehamns kyrkogårdsförvaltning

Bilagor

Bilaga 1. *Bevarandeplan för gravvårdarna på Vist kyrkogård.*

Bilaga 2. *Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde, grad I*

Bilaga 3. *Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde, grad II*

Bilaga 4. *Relevanta lagtexter*

Bilaga 1. Bevarandeplan för gravvårdarna på Vist kyrkogård.

Bevarandeplan för gravvårdarna
 på Vist kyrkogård upprättad
 av Västarvet 2013-08-23

Streckad markering -
 Gravar med mycket högt
 kulturhistoriskt värde

Grå markering -
 Gravar med högt kulturhistoriskt
 värde

Inringat område -
 sammanhållet område med
 bevarad karaktär.
 Grusgravar inom området bör
 generellt bevaras, liksom
 gravstenar och stenramar vid de
 markerade gravarna.

Baserar på en karta upprättad
 av Ulricehamns kyrkliga
 samfällighet 2012-04-20

Bilaga 2. Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde, grad 1.

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd
	5 kv. 1		Stor grusgrav med stenram, koniska pelare runt om. Fyrkantig grå sten med sidostycken. Klassicerande dekor i form av kapitäl, kors, urnor. Förhöjd text	Henrik Anderssons Levin Henrikssons Carl Dahléns Familjegrav		
	8 kv. 1	1930-talet	Platt liggande polerad sten i stor grusgrav med stenram. Dekor i form av styliserade blommor i varje hörn. Förhöjd text	Vilorum för länsjägmästare Carl Gustaf Åman 19/3 1864 - 7/12 1933 och hans kära hustru Ebba Armfelt 4/6 1862 - 20/5 1928 »Vad som bliver satt- förgängligt det uppstår förgänglighet - i ringhet det uppstår härlighet«		
	9 kv. 1		Grusgrav med stenram, hög grå sten på sockel och trubbig överdel. Polerad framsida med nersänkt text.	Fredrik Rydbergs och G.W. Åhmans Familjegrav De som hava vandrat sin väg rätt fram få ro i sina vilorum Es 57:2		

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd
	10 kv. 1		Hög sten på sockel med dekorativ överdel, svåräst försänkt text	Makarna A. Brundin 1818-1871 M.Chr. Brundin 1828-1894 Från Vist Brogården	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten.
	11 kv. 1	1901	Hög grovhuggen obeliskliknande sten med polerad framsida. Försänkt text och dekor i form av ett kors	Makarna lantbrukare S.J. Johansson 1/9 1829 - 12/3 1901 Från Ubbarp och Karolina Johansson F. Kindlund 9/6 1831 - 10/3 1901	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten.
	14 kv. 1	1950-tal	Liggande sten eller håll med förhöjd text och dekor i form av ett kors. Bibeltat runt ramen	Landsfiskalen Werner Larsson Från Kungsbacka född den 15 aug. 1882 död den 3 juni 1959 i Vist församling och hans maka Elisabeth född Niema den 7 okt 1883 i Vänge församling död den 7-Jan-58 Matteus evang. och 7 kap. Paulus brev till romarna 12 kap.		

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd
	26 kv.1	1913	Grusgrav med stenram, hög polerad obeliskliknande sten. Försänkt förgylld text	Paulus första brev till korinterna 13 kap. Johannes.1:a brev 2 kap. Salomon Magnus Kjellerström 1835-1913		
	28A kv.1	1860-tal	Tunn hantverksmässig tillverkad gravvård i kalksten, rundad överdel försänkt text	Enkan Anna Hagberg Från Vist Gumnigården Född den 2 oktober 1792 död den 14 september 1862		
	59 kv.1	1900-talets början	Hög grovhuggen sten med polerad framsida, försänkt förgylld text. Liten liggande sten framför	Här hvilar efter mödosamt kärleksfullt arbete Torparen Anders Petter Jonasson 10/5 1825- 3/5 1903 Och hans kära maka Gustava Charlotta Andersdotter 21/6 1821 - 25/73 1889 Uppb.14.13 Berna 1854-1919	Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten.

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd
	61 kv. 1		Tunn hantverksmässigt tillverkad gravvård i kalksten, trappstegsgavel och försänkt text	<p>Här hvilar ett Hedersamt par Comminstern för Ulricehamns lant- församling Jo- nas Winborn f.1700 död 1778 samt den kära ma- kan Ingeborg född 3 sept. 1712 död 1773</p>	Lavangripet	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten
	62 kv. 1	1850-tal	Gjutjärnskors där armarna avslutas med blomdecor med urstansade hål	<p>Gudsfruktan utan skr—Redlighet utan konst arbet- samhet utan egenlytta förnöjsamhet med litet . Här hvilar dom A. Winkrantz f.1775 d. 1841 Hans fru Christina Sahlberg d.1841 Mams Lovisa och Beata Sahlberg d.1852</p>		
	INR 1		Liten sten fasad i kanterna liggande vid kyrkogårdsmuren. Försänkt text, ingen dekor	<p>Lovisa Rydberg 1817-1893 Matilda Rydberg 1818 -1907 Emma Rydberg 1822- 1896</p>		

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd
	INR 2	1612	Så kallad svampsten med årtalet 1612 på en platta, av kalksten		Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten
	INR 3		Svampsten med änglahuvud i mitten och en textrad längst ner dock svåräst. Av kalksten		Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten
	INR 4		Svampsten med änglahuvud, av kalksten		Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten
	INR 5		Svampsten med änglahuvud, av kalksten		Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten
	INR 6		Svampsten med något högre fot än de övriga och änglahuvud i mitten, av kalksten		Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd
	INR 7		Svampsten med något högre fot än de övriga, av kalksten		Lavangripen och vittrad	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten
	INR 8		Trapetsformad lilsten med rak topp av sandsten. Nedre delen av stenen är nergrävd i marken. Stenen är hitflyttad och står idag vid kyrkogårdsmuren öster om kyrkan. Lilstenen finns i fornlämningsregistret som bevakningsobjekt.			
	INR 9		Svampsten av kalksten		Lavangripen och vittrad	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten
	INR 10		Svampsten med platta i mitten, av kalksten		Lavangripen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd
	<p>INR 11</p>		<p>Svampsten med änglahuvud, av kalksten</p>		<p>Lavangripen</p>	<p>Rengörs med borste, såpa och mycket vatten</p>

Bilaga 3. Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde, grad II.

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åter- användas
	2-3 kv. 1		Liggande gravvårdar i två grusgravar med stenram runt, blombatter i hörnen	Sven Tellows familjegrav Hilde Tellow F. Wessberg 1921-1951 Sven Tellow 1919-1999 Hugo Wessbergs familjegrav Gertrud Wessberg 1895-1947 Forstråstaren Hugo Wessberg 1887-1972 Dorrit Wessberg f.Aall 1989-1969			
	4 kv. 1		Liggande håll med förhöjd text, dekor i form av ett kors.	Majoren Arne Melander 1890-1967 Karin 1896-1985			
	7 kv. 1		Grusgrav med stenram , bred grå sten med lägre sidostycken, Förhöjd text och dekor i form av ett kors och ekblad.	Fribergs familjegrav			Ja
	29 kv. 1		Liten låg sten med förhöjd text.	F. Godstågare Efrid Lundin	Lavangripen		

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åter- användas
	32 kv. 1		Grovhuggen hög sten med oval polerad platta med försänkt förgylld text	Fritz Johansson Öfragärde Familjegrav			Ja
	36 kv.1	1910-tal	Hög sten på sockel med polerad framsida, dekor i form av blad och ett försänkt förgylld text. Liten sten bredvid.	Här vila makarna Gustav Anderrsson 4/1 1831- 575 1918 Britta Andersson 24/3 1834- 5/11 1910 Från Härst Karlsgården Ester 1916-1918	lavbeväxt		Ja
	40 kv. 1	1930-tal	Grusgrav med stenram, medelhög fyrkantig sten med försänkt förgylld text, dekor i form av ett kors	A.J. Andersson 1843-1929 Hustrun Johanna 1859-1930 Hedegården			

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åter- användas
	41 kv. 1	1950	Grusgrav med stenram. Medelhög fyrkantig sten med polerad framsida. Dekor i form av en uppåtgående sol. Försänkt förgylld text	Axel Johansson Ubbarp 1897-1950			Ja
	42 kv.1	1920-tal	Halvhög rest sten med rundad överdel. Klassicerande dekor i form av tandsnitt, pilastrar och liljor. Förhöjd text	Kyrkovärden C.W. Johansson 1851-1925 Hustrun Ada 1854-1924			
	43 kv.1		Grusgrav med stenram. Hög rest sten med spetsig överdel. Polerad svart framsida med dekor i form av ett kors. Försänkt text	E.G. Lundins Hester Familjegrav			Ja
	46 kv. 1		Grusgrav med stenram, medelhög fyrkantig sten med dekor i form av kors och en oljelampa, polerad framsida med förhöjd text	Syskonen Augusta och Klaes Johansson 1861-1941 1876-1964 Stabäck			

Foto	Gravnummer/ Kvarter	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åter- användas
	48 kv.1		Grusgrav med stenram, medelhög sten med klassicistisk dekor i form av pilstrar på sidorna och snäcka nertill. Polerad framsida med förhöjd text	Gottfrid Pettersson Familjegrav Brodal			Ja
	49 kv.1		Grusgrav med stenram. Medelhög fyrkantig sten med polerad svart framsida och dekor i form av stiliserad blomma bård och blad, förhöjd text	S. J. Fasth Hedegården Familjegrav			Ja
	50 kv.1	1943	Grusgrav med stenram. Medelhög sten med svart polerad framsida. Dekor i form av ojelampa nertill och bård upptill.	Claes Andersson 1858-1943 Sofia Andersson 1861-1943 Härstorp			
	60 kv.1		Grusgrav med stenram. Hög obeliskliknande sten, avsmalnande upptill. Försänkt förgylld text, dekor i form av ett kors. Mindre gravvård intill	Landbrukaren Svante Andersson från Herrstorp 9/9 1823 -11/1 1881 och hans hustru Eva Charlotta 11/4 1831 -19/5 1896 Isak Andersson Från Vist Gunnagård 1826-1907			

	<p>275 kv. 1</p>		<p>Urgrav med ett smittjärnkors med hängande löv på tre tvär- armar, i toppen en fågelliknande figur, i mitten en textplatta med namnet inristade, ålder okänd</p>		<p>Familjegrav Henry Molin Winsarp</p>			
	<p>291</p>		<p>Medelhög obeliskliknande sten, spetsig upptill. Försänt förgyllt text, dekor i form av två korsande trädgrenar.</p>		<p>Petter 1837-1907 och Charlotta Johansson 1834 - 1895 ES.43.25 Från Ryet</p>			

Bilaga 4. Relevanta lagtexter.

Relevanta lagtexter

Utdrag ur

Lag (1988:950) om kulturminnen m. m.

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvar för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

4 kap. Kyrkliga kulturminnen

Kyrkobyggnader och kyrkotomter

3 § Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen.

I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på tomten.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1995:560).

Kyrkliga inventarier

6 § Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl. Lag (1999:304).

9 § I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte

ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

1. för att avyttra det,
2. för att avföra det från förteckningen,
3. för att reparera eller ändra det, eller
4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs. Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. Lag (1999:304).

10 § Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier.

Länsstyrelsen får också besluta att ett föremål skall tas upp i förteckningen.

Om det finns allvarlig fara för att ett föremål skadas, får länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nödvändig åtgärd för att skydda eller vårda det. Innan en sådan åtgärd vidtas, skall samråd ske med stiftet och, om föremålet ägs av någon enskild, med denne. Lag (1999:304).

Begravningsplatser

11 § I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är

kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall bestämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en begravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939, om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt kulturhistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en byggnad på en begravningsplats som ägs och förvaltas av en borgerlig kommun finns föremål av kulturhistoriskt värde, tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10 §§ också på sådana föremål. Kommunen skall därvid ansvara för förteckningen samt förvaringen och vården av föremålen. I stället för vad som sägs i 7 § skall i förteckningen anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än kommunen.

Beredskapsförberedelser

15 a § Svenska kyrkan och dess organisatoriska delar skall vidta de beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Lag (1999:942).

Ersättning till Svenska kyrkan

16 § Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.

Svenska kyrkan beslutar om fördelning av ersättningen

mellan stiftet. Stiftet beslutar om fördelning inom sitt område.

Riksantikvarieämbetet skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i landet. Länsstyrelsen skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i länet. Lag (1999:304).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

17 § Länsstyrelsen får förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder för att säkerställa efterlevnaden av föreskrifter och beslut enligt detta kapitel. Ett sådant föreläggande får förenas med vite. I de fall som avses i första stycket får länsstyrelsen i stället hos kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne. Lag (1999:304).

Utdrag ur Förordning

(1988:1188) om kulturminnen m.m.

Kyrkliga kulturminnen

19 § Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap. 6 § lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. hör bl.a. äldre skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor, kors och krucifix, dopfuntar, andra målningar och konstarbeten, avlatsskrin, förvaringskistor, fattigbössor, ljuskronor och ljusstakar, epitafier, vapensköldar, banér, sorgfanor, vapen, rustningar, votivskepp, kyrkklockor, musikinstrument samt vissa äldre gravvårdar.

---

22 § Närmare föreskrifter för verkställigheten av 4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. meddelas av riksantikvarieämbetet.

Utdrag ur

Begravningslag (1990:1144)

1 kap. Definitioner

1 § I denna lag avses med

- begravningsverksamhet: de olika åtgärder som har direkt samband med förvaltningen av allmänna begravningsplatser,

- församling: församling eller kyrklig samfällighet inom Svenska kyrkan,
- huvudman: församling inom Svenska kyrkan eller kommun som skall anordna och hålla allmänna begravningsplatser för dem som är folkbokförda inom ett visst geografiskt avgränsat förvaltningsområde,
- begravningsplatser: områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar,
- allmänna begravningsplatser: sådana begravningsplatser som är anordnade av församlingar, av kommuner eller annars av det allmänna,
- enskilda begravningsplatser: andra begravningsplatser än allmänna,
- gravrätt: den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon för gravsättning,
- kremering: förbränning av stoftet efter en avliden person,
- gravsättning: placering av stoft eller aska inom en bestämd gravplats och placering eller utströende av aska i minneslund eller på någon annan plats än begravningsplats,
- gravanordningar: gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. Lag (1999:306).

2 kap. Begravningsplatser

Gravkarta, gravbok, gravregister

5 § För varje allmän begravningsplats skall upprättas en gravkarta och föras gravbok eller gravregister enligt

föreskrifter som meddelas av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer.

7 kap. Gravrätt

Utövande av gravrätt m.m.

1 § Gravrätten får utövas bara av den som i gravboken eller gravregistret är antecknad som innehavare av gravrätten.

När gravrättsinnehavaren har avlidit, får dock den som ordnar med gravsättningen utöva de befogenheter som tillkommer en gravrättsinnehavare och som har samband med gravsättningen av den avlidne.

2 § Gravrätten får inte pantsättas eller utmätas. Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Upplåtelse av gravrätt

4 § En gravrätt får upplåtas till en juridisk person bara om det finns särskilda skäl för det.

5 § En gravrätt får upplåtas för viss tid, minst 15 och högst 50 år, eller för alltid.

Upplåtelse för alltid gäller bara så länge gravplatsen utgör en del av en allmän begravningsplats.

6 § Om någon upplåtelse inte har bestämts, varar upplåtelsen i 25 år.

7 § Upplåtaren skall utfärda gravbrev till bevis om att gravrätten upplåtits.

Förnyelse av upplåtelse

9 § När upplåtelseiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om

- gravplatsen är väl vårdad,
- upplåtelsen inte medför något synnerligt men för begravningsplatsens ändamålsenliga ordnande och skötsel, och

- gravrättsinnehavaren dessförinnan har anmält att han vill få upplåtelsen förnyad.

10 § I god tid innan upplåtelse tiden går ut skall upplåtaren underrätta gravrättsinnehavaren om förutsättningarna för en ny upplåtelse.

Gravanordningar m.m.

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande.

Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

29 § Gravanordningar får inte pantsättas eller utmätas.

Ändringar på gravplatsen

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det.

Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen. Gravrättsinnehavaren skall snarast därefter underrettas om åtgärderna.

Gravrättens upphörande

32 § Gravrätten upphör när upplåtelse tiden går ut, när

gravrätten återlämnas till upplåtaren, när den förverkas enligt 33 § och när den förklaras ha upphört enligt 34 §. 33 § Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad, om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte avhjälper vanvården inom ett år efter det att han har delgetts föreläggande om att sätta gravplatsen i stånd. Föreläggandet skall innehålla upplysning om att gravrätten kan förverkas. En gravrätt får inte förverkas, om det är en myndighet som svarar för gravplatsens vård och underhåll.

34 § Om en allmän begravningsplats helt eller delvis läggs ned eller om det skulle medföra synnerligt men för en begravningsplats ändamålsenliga ordnande och skötsel att ha kvar gravrätter på platsen, får länsstyrelsen besluta att de gravrätter som berörs skall flyttas över till andra platser. Om det inte är möjligt eller om ingen rättsinnehavare begär att få behålla gravrätten, får länsstyrelsen i stället besluta att rätten skall upphöra.

35 § När gravrätten har upphört, gäller om gravanordningar vad som föreskrivs i 28 §.

36 § Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren. Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Utdrag ur
Begravningsförordning (1990:1147)

Gravkarta

3 § På en gravkarta skall med nummer anges samtliga gravplatser inom begravningsplatsen. Äldre gravplatser anges därvid så fullständigt som möjligt. Om det finns en minneslund på begravningsplatsen, skall också den anges.

Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

7 kap. Skydd av områden

Biotopskyddsområde

11 § Regeringen får i fråga om små mark- eller vattenområden som på grund av sina särskilda egenskaper är värdefulla livsmiljöer för hotade djur- eller växtarter eller som annars är särskilt skyddsvärda meddela föreskrifter om

1. att samtliga lätt igenkännbara områden av ett visst slag i landet eller i en del av landet ska utgöra biotopskyddsområden, och
2. att en myndighet eller kommun i det enskilda fallet får besluta att ett område ska utgöra ett biotopskyddsområde.

Inom ett biotopskyddsområde får man inte bedriva en

verksamhet eller vidta en åtgärd som kan skada naturmiljön. Om det finns särskilda skäl, får dispens från förbudet ges i det enskilda fallet. En fråga om dispens ska prövas av den myndighet som regeringen bestämmer, om dispensen avser ett område enligt första stycket 1, och i andra fall av den myndighet eller kommun som har bildat biotopskyddsområdet.

De åtgärder som behövs för att vårda ett biotopskyddsområde får vidtas av kommunen, om den har bildat området, och i fråga om andra områden av den myndighet som regeringen bestämmer. Innan en åtgärd vidtas ska den som äger eller har särskild rätt till området underrättas särskilt.

Ett beslut som avses i första stycket 2 ska gälla omedelbart även om det överklagas. Lag (2009:1322).

Förordning (1998:1252)

om områdesskydd enligt miljöbalken m.m.

Allmänna bestämmelser

Biotopskyddsområde

5 § Sådana mark- eller vattenområden som anges i bilaga 1 utgör biotopskyddsområden enligt 7 kap. 11 § första stycket 1 miljöbalken.

Länsstyrelsen prövar frågor om dispens enligt 7 kap. 11 § andra stycket miljöbalken som avser sådana biotopskyddsområden.

Länsstyrelsen får besluta om de åtgärder som behövs för att vårda områdena. Förordning (2009:1328).

Bilaga 1

Biotopskyddsområden som avses i 5 §

1. Allé

Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller det som tidigare utgjort en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden ska till övervägande del utgöras av vuxna träd.

---

4. Pilevall

Hamlade pilar i en rad som består av antingen

a) minst fem träd med ett inbördes avstånd av högst 100 meter i en i övrigt öppen jordbruksmark eller in-

vid en väg där marken mellan pilträden är plan eller upphöjd till en vall, eller

b) minst tre träd, om vallen är väl utbildad, mer än 0,5 meter hög och två meter bred.

Biotopen omfattar trädradens längd med den bredd den vidaste trädkronans projektion på marken utgör. Om vallen är bredare än trädkronornas projektion på marken, omfattar biotopen vallen i sin helhet.

---

6. Stenmur i jordbruksmark

En uppbyggnad av på varandra lagda stenar som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen och som har eller har haft hägnadsfunktion eller som funktion att avgränsa jordbruksskiften eller någon annan funktion.

Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10)

8 kap. Bygglov, rivningslov och marklov

2 § I fråga om andra anläggningar än byggnader krävs bygglov för att

---

9. anordna begravningsplatser, och

10. väsentligt ändra anläggningar som avses i 1–9.

